

Slavica
Mastikosa

TRI HLEBA
NASUŠNA

Copyright © 2002, Slavica Mastikosa
Copyright © ovog izdanja 2023, LAGUNA

Običnih ljudi nema.

Čini mi se da to saznanje nosim u sebi otkako znam da postojim. Roditeljima sam zahvalna na toj spoznaji.

Svaki je čovek jedna posebna priča.

Pa i moja priča – posebna je, što ne znači da sličnih nema.

*Knjigu posvećujem svojim roditeljima,
mami Radojki, koja me rodila,
mami Marici, koja me odgojila,
i
ocu Miletu,
kome su one bile
velika radost i velika tuga u životu.
Radost je delio sa mnom, tugu je zadržao za sebe.*

Sadržaj

I DEO

Mile i Radojka	13
<i>Brdani u ravnici</i>	15
<i>Miletove priče</i>	17
<i>Prela i komušanja</i>	17
<i>Frići</i>	19
<i>„Čorava“ kutija</i>	22
<i>Prvi susret sa Radojkom</i>	25
<i>Legenda o prezimenu Mastikosa</i>	28
<i>Drveni plug</i>	29
<i>Kicoš</i>	30
<i>Luka i pop</i>	32
<i>Velika Gospojina 1949.</i>	35
<i>Đurđevdan</i>	41
<i>23. decembar 1951. – Prvi put</i>	49
<i>Sahrana</i>	58
<i>U kuma Zdravkinom krilu</i>	62

II DEO

Marica	67
<i>Odluka oca težaka</i>	69
<i>Put do grada</i>	76
<i>Prva ljubav</i>	79
<i>Doktor i Gospođa</i>	87
<i>Udaja</i>	90
<i>Tužne fotografije</i>	93
<i>Kao so na ranu</i>	97
<i>Ludački udarac</i>	101
<i>Kako dalje?</i>	105
<i>23. decembar 1951. – Drugi put</i>	107
<i>San</i>	107
<i>U jednom pravcu, u nepovrat</i>	112
<i>Frizer Joca</i>	117
<i>Na prekretnici</i>	119

III DEO

Mile, Marica i Slavica	123
<i>Maca babica</i>	125
<i>Pomerena skretnica</i>	127
<i>Hoću da vidim to dete</i>	129
<i>„Mama, mama“, ponavljalo je dete</i>	131
<i>U novom domu</i>	133
<i>Crvene ruže na Radojkinom grobu</i>	136
<i>Požrtvovana kao jarebica</i>	139
<i>Slavonska čudesa</i>	141
<i>Neobičan buket</i>	143
<i>Majka Mara</i>	145

<i>Bolesti u kući</i>	150
<i>Rajska batina zvana „mirko“</i>	160
<i>Slavica i velika rugalica</i>	168
<i>Krov nad glavom</i>	175
<i>Mile pečalbar</i>	182
<i>Veliko dete – velika briga</i>	187
<i>Ptić napušta gnezdo</i>	191
IV DEO	
Slavica	197
<i>U tuđini</i>	199
<i>Pisma iz Jugoslavije – Pisma iz Nemačke</i>	204
<i>Crni leptir</i>	211
<i>Spomenik</i>	215
<i>Drvo koje ne rađa</i>	221
<i>Kao pas Žuća</i>	228
<i>„Prodaja ovce“</i>	236
<i>Slavičina Radmila</i>	244
<i>Poklon koji ne podleže carini</i>	247
<i>Povratak iz pečalbe</i>	249
V DEO	
Tri hleba nasušna	253
<i>Čista nedelja uskršnjeg posta</i>	257
<i>Uzajamno obećanje</i>	263
<i>Strmosten</i>	266
<i>Poslednji san, u bolnici</i>	271
<i>Kao leptir u oluji</i>	275
<i>Ugaslo ognjište</i>	277

<i>Poslednji ispraćaj</i>	280
<i>Iz dnevnika Slavičine duše</i>	283
<i>Parastos</i>	288
VI DEO	
Poslednje Miletove priče	293
<i>Sećanja na dejkine priče</i>	295
<i>Đurađ Mastikosa</i>	297
<i>Oštra Luka</i>	301
<i>Livada kraj izvora</i>	306
Pogovor: <i>Roman naš nasušni Slavice Mastikose</i>	309
(Milosav Buca Mirković)	
Pogovor: „ <i>Tri hleba</i> “... <i>za sve nas</i>	313
(Simha Kabiljo Šutić)	
<i>O autorki</i>	315

I DEO
Mile i Radojka

Brđani u ravnici

Mile Mastikosa je došao u Franstal, kako su nekad zvali taj deo Zemuna, te ne tako davne četrdeset šeste godine. Zemun je tada već uveliko bio naseljen* brđanima, mahom iz Bosne, Like i Korduna.

Skoro svaka kuća iz tog doba imala je trem, a u produžetku štale, koje su tih prvih posleratnih godina bile uglavnom prazne. Poneko domaćinstvo je imalo kravu ili konja, većina je držala pokoju svinju i nešto kokošaka i to je uglavnom bilo sve. Dvorišta su bila velika, obično celom površinom popločana ciglom. Duž cele ulice, pored kuća i sa jedne i sa druge strane, bile su pešačke staze od cigle. Kuće su se sa ulicom spajale drvenim kapijama, jednom malom i drugom dvokrilnom, velikom. Na ulici kaldrma, uglačana, odolevala je zubu vremena.

Kako su to bile „gladne godine“, bašte iza kuća, te male fabrike hrane, negovane su sa posebnom pažnjom. Mnogi od tih ljudi rođenih u krševitim krajevima, gde se zemlja teško obrađivala i bila najčešće posna i slaborodna, nisu mogli da

* Na osnovu Saveznog zakona FNRJ o agrarnoj reformi i kolonizaciji posle 1945. godine u Vojvodinu su naseljavani borci oslobodilačkih ratova iz 1912-1918. i 1941. godine, deca, invalidi, porodice žrtava rata i drugi.

se načude i nadive lako obradivoj plodnoj crnici. Govorili su često: „Eh, blagorodne li zemlje! Ovde i naopako da posadiš, rodilo bi!“

Mnogi muškarci tog vremena, opterećeni ratnim strahotama, znali su da popiju „koju više no što mogu da nose“. Obično su svraćali u kafanu *Morava*, samo na po jednu čašicu, pa bi u društvu sebi sličnih, uvek spremnih „da gucnu koju“, ispraznili flašu-dve, te bi tako „nacvrcani“ ostajali do duboko u noć. Tada bi im se odvezao jezik, pa bi pričali svako o svojim doživljajima iz rata; otkrivali bi, po stoti put, jedni drugima zaceljene i nezaceljene rane, tugovali za ognjištem na kome, eto, ostaše „oni ubogi grobovi“, misleći pri tome na stare roditelje koji ni po koju cenu nisu želeli da krenu „u svet“. Kafanu *Morava* pamte mnogi muškarci iz tog kraja, a i žene. Muškarci po pijankama i tučama, a žene po strahu, suzama i besanim noćima.

Doseljeni zbrda-zdola, uglavnom su živeli u slozi. Mučili su oni, doduše, muku privikavajući se na život u ravnici, na ušorena sela i gradove, ali ih je ta muka i zbližavala. Neki su žalili za rodnim krajem, neki nisu, ali običaje sredine iz koje potiču negovali su uglavnom svi. Neretko bi se satima sa neke od verandi orila čas pesma grupe Ličana, čas Bosanaca ili Kordunaša. Nekad veselo, nekad setno, pevali bi ili pričali o brdima i dolovima, krševitim planinama i šumarcima, izvorima i rečicama čistim kao suza devojačka, punim riba „koje si mogao rukom uhvatiti“. Patili su za prelima i komušanjem, za pesmama devojaka sa mesečinom u kosi i krišom skinutom maramom u ruci, za onim vragolastim sjajnim očima koje govore, dok usne stidljivo ćute. Pa kad se o tome povede priča, tek onda se uzdiže i pati, priseća i žali za starim, dobrim rodnim krajem. Pričali su oni svoje priče onako kako su im izvirale iz srca i duše i svako od njih je, uz priču, za nečim uzdisao.

Miletove priče

Prela i komušanja

Mileta su od milja zvali Doktor. Još kao dečaćić je s majkom Stojom sakupljao lekovito bilje i uz nju dosta naučio o tome kako se ono pravilno koristi. To umeće bilo mu je od velike koristi u nemačkom logoru, gde je kao zarobljenik proveo četiri ratne godine. Znao je, dok priča o životu u logoru, da pomene i to kako je melemima lečio i sebe i druge logoraše, te mu zbog toga dadoše taj nadimak.

Doktor se brzo uklopio u novu sredinu, a kako je umeo lepo da priča, bio je rado viđen u društvu. Njegove priče bile su slikovite, tajanstvene, ponekad setne, ponekad pune humora i, neretko, baš zbog njih ostajalo se na verandama do duboko u noć.

– E, kad se setim, dragi Bože, te lepote! – prisećao bi se Mile. Bila ti kod nas u selu jedna cura, Jerina se zvala. Lepa kao lep san. Iz bogate kuće, a jedinica. Petorica braće, a ona jedino žensko u oca, pa još lepa. Pazili na nju kô na oči u glavi. Meni se dopala. Ne mogu oči da skinem s nje.

Jesen zarudela, milina božja. Obraše se ku'ruzi, a ja jedva čekam da počne komušanje. Kod njih uvek veselo pri komušanju. Onako bogati, a nisu cicije. Pa ima i za pojediti i za popiti, do mile volje. I uvek veliko prelo, puno ku'ruza, puno ljudi

na komušanju. A kod nas ti je, brate, običaj da momci okrune šaku-dve ku'ruza, pa bacaju na onu devojkicu koja im se sviđa. Sednem ja tako, negde skraja, naspram nje, ali ne baš blizu. Komušam ja one ku'ruze, i sve gledam u domaćinovu curu. Gledi i ona mene, krišom, onako ispod trepavica, pa sve kao da čeka da se i ja na nju hitnem kojim zrnom. Al' ja, kao, ne usuđujem se: braća su tu, mater tu, otac tu, veseo, trlja ruke, posao odmiče, ali budno pazi na kćer. Interesuje i njega, starog lisca, koji je od nas bacio oko na njegovu Jerinu. Stasala, brate, zrela za branje, vidi i on, al' još uvek ne zna. A ni ja ne bi' rado da se odma' ofiram. Okrunim ti ja tako jednu šaku ku'ruza, pa sve vrebam pravi trenutak. Dlanovi mi mokri, srce mi lupa, 'oće da iskoči. Kad neko na svoju simpatiju baci ku'ruze, onda svi gledaju u curu, smeju se, zadirkuju i nju i momka. Ja tada bacim ku'ruz na Jerinu, te se i sam ogledam oko sebe, kobajagi tražim pogledom tog đilkana. I drugi gledaju, al' nikako da ulove ko je. Gleda i otac, a ja se pravim nevešt. Tako par puta prođu' dobro; kad, ne lezi vraže, jednog momenta njen stari se okrete upravo u tom času kad ja baci' ku'ruze na Jerinu. Srećan što me upecao, i on ti je bio mangup svoje vrste, bajagi strogo, al' sa smehom u očima, reče:

„Nisam znao da je kuja u ćošetu. Izlazi iz mog obora.“

Jerina rumena u obrazima, sagla glavu, pa samo trepće; momci i devojkice se kikoću, dobacuju joj svakojake šale, ja se pravim kao neprijatno mi, a, u stvari, drago mi što je njen stari video. Da se zna da sam je begenisô. Pa ti ja onda povučem onu našu ojkaču, a momci i devojkice prihvate: „Oj, dje, oj-dje-vojko, dra-ga-j dušo moja, slat-kaj janje moje...“

– Dobro, Mile, šta bi posle, šta bi posle komušanja? – Radojki Vidović, lepojki, koja je Miletu odmah po dolasku u Zemun zapela za oko, izlete pitanje kao iz topa. I sama zbunjena sopstvenim zanosom, ona stavi šaku na usta, podiže obrve uvis i uvuče glavu u ramena. Mile se nasmeja u sebi i pomisli: „Lepa

moja, znači to te interesuje“, ali ne reče ništa, već nastavi kao da ništa nije primetio.

– Gledali se, gledali nas dvoje i utom se i zarati. Mene zarobiše Nemci, nju prvi komšija.

Pritom pomisli: „Kao što ću ja tebe, lepotice, zarobiti.“ Od te pomisli i plamička u Radojkinim očima, koji mu nije promakao, njemu posta vruće.

– Al’ još uvek je lepa, nije moja, al’ lepa jeste – dodade on, pa razvuče lice u „kez“... – I sad nas zadirkuju kad odem u selo. Pa i njen muž, i on se uvek nasmeje kad me vidi i preti mi prstom. Bio i on na komušanju, al’ drago mu što mi je ote. A ja se ne ljutim, nije mi bila suđena, pa to ti je. Od sudbine, brale moj, ne mereš uteći, sve i da ’oćeš!

Izgovarajući zadnje reči, Mile podiže pogled prema Radojki, a ona sva rumena kao bulka, obori oči.

– E, tu si u pravu, Doktore – saglasi se sa njim domaćin Neđo, Radojkin brat, a crni brkovi mu zatitraše. Imao je i on bečarsko oko, video je kako se to dvoje gledaju, al’ pravio se nevešt.

Frići

Pričao bi Mile svoje priče nasmejan, šaljivim tonom, ali bi ta vedrina nestajala kad bi započeo priču o danima kada je u svojoj dvadeset prvoj godini ponosan položio zakletvu, prvu u životu, da će kao odan vojnik služiti kralja i otadžbinu. Jer, ne zadugo posle toga, nasto rasulo u vojsci, opšti metež svud uokolo, te ni on, kao ni mnogi njemu slični, nije znao šta ga je snašlo, ni gde pripada, ni koga treba da služi. Pošao je kući, u rodno selo, da tamo sa braćom brani ognjište. I tako zbunjenog, u tom opštem ludilu, kod Bosanskog Broda ga zarobiše Nemci, odmah te nesrećne četrdeset prve. Na put do logora, pored straha za sopstveni život, poneo je Mile u srcu veliku brigu za svoje, o kojima ništa nije znao.

Sećanja na godine provedene u zarobljeništvu bolela su ga. Logor u Krajsvaldu, u kome je bio samo broj 46159, neće zaboraviti, znao je da kaže, „dok živi“. Video je i pamtio one mnogobrojne nesrećnike koji su odvođeni u logore smrti. Gladan i iscrpljen, ležao je na drvenoj dasci kao u grobu, osluškujući svaki šum i iščekujući bez daha novi dan. Pa, iako osvane, pitao se u mutnom bunilu kakav li će biti.

Strah i nemir u duši ostaše i onda kad ga, kao ratnog zarobljenika registrovanog na spisku Crvenog krsta, prebaciše u radni logor. U odnosu na mnoge bio je „srećan“ čovek, iako tada toga nije bio svestan. Radeći na seoskom imanju, ubrzo je shvatio da se ti ljudi seljaci ne ponašaju kao neprijatelji. I sami su bili uplašeni, mrzeli su i Hitlera i rat, koji je i njih ugrožavao. Delili su sa Miletom svoju koru hleba, ali uvek oprezno, da ih stražar ne vidi, jer se i zbog dobrote takve vrste gubila glava.

Tu, u osami i stalnom iščekivanju neizvesnog sutra, Mile upozna Nemicu Frići, mladu udovicu. Blizina, mladost i uzavrela krv učiniše svoje. Da li je to bila ljubav ili preka potreba da imaš nekog uz sebe, da nisi sam, o tome nisu razmišljali sve do onog dana kad je on trebalo da krene put kuće. Morao je da se vrati kući, to su oboje znali. Nju da povede nije smeo jer za sve ostale, sem za njega, ona je bila samo Nemica, neko ko nosi pečat zloglasnog kukastog krsta. Ne, nije smeo da rizikuje. Spremila mu je njegova Frići na rastanku mekan jastuk, toplo ćebe i korpu s hranom. Sve to zalila je suzama. Ona je otišla put Hamburga, u neizvesnost, a on na železničku stanicu, u vagon bez prozora, sličan onom kojim je došao, samo sad krcat bivšim zarobljenicima, punim nade i sreće. Jer, preživeli su, bili su slobodni, išli su kući.

Ko ga tamo, kod kuće, čeka, pitao se Mile po stoti put na tom putovanju ka domovini, o kome je godinama sanjao, a koje kao da nije imalo kraja. Delio je strahovanja sa ostalima, delio je i hranu koju mu je Frići spremila, ali sećanja na nju zadržao je samo za sebe.

Sećao se one poslednje noći kada gotovo da nisu razgovarali, noći u kojoj mu je Frićić šapatom govorila da ga voli više nego što on to može i da nasluti, a on nije imao hrabrosti da joj kaže isto. Voleo ju je, a ipak je to zadržao za sebe. Dva puta mu je spasla život rizikujući svoj. On se nije usudio da je povede u neizvesnost, nije znao može li je zaštititi. Jer tamo gde on pripada voleti Nemicu – bilo je ravno izdaji.

Slikali su se na raskrsnici, pored zaprežnih kola.

– Poslaću ti sliku – rekla je pokušavajući da se nasmeši.

– Poslaću ti adresu – rekao je on. – I ne zaboravi na obećanje.

– Ni ti – doviknula mu je.

Da prežive, to su obećali jedno drugom. Samo to.

Uz sve preživljene nedaće i tajnu ljubav bez budućnosti, u to njegovo mlado srce stadoše i bolna saznanja koja su ga sačekala u domovini.

– Oca Luku ubiše ti nama' čet' est prve kod Stupe u Brdarima, desno od Sanskog Mosta, i tu ga naši i sahraniše u Barama kod Brdara, na samoj međi, u živici – pričala mu je ucveljena mati Stoja. – Kažu da je Luka, kad su ga kuršumima preko prsa pokosili, odskočio metar uvis. Bio je on jak čovek, al' badava. Banuli zlikovci iz šume, pa ožeži. Tada je, sine moj, tog drugog avgusta čet' est prve, streljano osam stotina ljudi iz našijeh sela. Kad se zarati, počеше zbegovi po Kozari i Grmeču, Suvaci, Starom Majdanu, Budimlić Japri. Ja sam u to vreme sa Radojkom i Zorom* bila na Grmeču. A za vama trojicom, sokoli moji, umirala sam hiljadu puta. Pero je već tada odbegô u partizane. Za Đurđa smo našeg saznali da je zarobljen u Banjaluci i da je neđe u Nemačkoj, ali za tebe, moj Mile, dugo ništa nijesmo znali. Bogu hvala što ste mi se vratili živi i zdravi.

Mnogi nisu preživeli. Mnogi su živeli, zavijeni u crno, noseći svako svoj bol i sećanja kako su najbolje znali i umeli. Tako i Mile. Delio je patnje sa svojim, ali i pored najbolje volje nije

* Kćerima.

mogao izbrisati iz sećanja milo lice svoje Frići i pitanje koje mu se danonoćno, kao svrab, uvlačilo pod kožu, ne dajući mu da se smiri, da ostane na jednom mestu, da predahne. Da li je Frići preživela? Obuzelo ga je očajanje i što je više pokušavao da se izvuče iz njega, upadao je sve dublje. Ta želja da vidi i sazna prevagnu u njemu i on, bez nekog plana, jednostavno krenu na dug put nazad, ka svojoj tajnoj ljubavi.

Nije imao sreće – uhvatili su ga na granici. Jednom, pa drugi put. Treći put ga vratiše, ali u zatvor.

– Ko si, šta si, gde si pošao, da nisi...? – pitali su, sumnjali su, s vlastima se nije igrati, a on nije mogao da priča o vatri tajne ljubavi.

„Debelo se uvalio u sos“ iz koga ga izvukoše braća, sad uticajni ljudi, partizani, koji su ga s jedne strane razumeli, ali sa druge osuđivali. Nikako nisu mogli da shvate činjenicu da se spandao sa tom Nemicom.

– Mladost-ludost. Muškarac je, pa ajde, nek mu budne – govorila su braća. – Ali kog vruga sad beži nazad, u tu prokletu Nemačku?! I sad dokazuj ti, ko je on i šta je on, a drugovi s pravom sumnjaju.

Nije imao kud, te se primiri, zaposli, ali pokuša da preko Crvenog krsta sazna bar to da li je Frići živa. Uljuljkan je bio nadom da će kad-tad bar nešto saznati, ali polako u njemu usahnu želja da se vrati.

„Ćorava“ kutija

Mnoga posleratna dešavanja činila su se Miletu u najmanju ruku čudna. Sve te priče: ovako će biti, pa onako će biti, pa svi smo braća i jednaki! A svuda gde se okreneš „braća“ mrko gledaju, miris još krvave, opustošene zemlje guši, nezaceljene rane krvare i bole, a glad i nemaština satiru. Kuvalo se tu nešto,

serviralo po propisu, kusalo iako ti ne prija i mnogo toga, Mile-tu bar, nije bilo potaman. I ne jednom znao je da kaže: „Da ne bude samo kao ovo sa kazanima u kojima se, što jeste – jeste, kuvalo i sipalo u porcije da narod preživi. Ali za oficire, e, za njih se krčkalo u drugom kazanu.“

– Zašto je to tako kad kažete da smo svi jednaki? – pitao je Mile odbornike u selu.

– A što to, baš tebi, smeta, je li? Ti si uvek nešto antiprotivan. Da nisi ti tamo u Nemačkoj šurovao sa Nemcima, je li?

„Ćuti, Mile, bolan ne bio“, govorili bi mu ukućani. Mile je ćutao, onoliko koliko je morao, gledao je pamtio.

A kad dođe vreme da narod prvi put posle rata glasa, postaviše dve kutije: „ćoravu“, za kralja, i drugu, onu „pravu“. Nije on bio baš toliko ubeđen u to da bi narodu bilo bolje ako se kralj vrati. Ne, nije to bilo u pitanju. Sva ona šaputanja „ćuti, jezik za zube, bolje gledaj svoja posla“, koja su sve češće i češće izgovarali i sami prvoborci, nisu mu se dopadala. Nešto mu ta nova narodna vlast nije ulivala poverenje. Sva ta šuškanja oko tih kao „slobodnih izbora“ činila su mu se u najmanju ruku smešna. Slobodni izbori?! Al' čik glasaj u ćoravu ako smeš. Mile se teška srca odazva glasanju, nije imao kud. Ako ne ode, znao je šta ga čeka, ionako je bio „na oku“. Drugačije, sasvim drugačije zamišljao je on slobodne izbore. Zato kad stade pred glasačke kutije, on ne smože snage da ispusti kuglicu već je spretno sakri između prstiju i neprimetno spusti u džep kaputa. Jedan član komisije, a taj ga je pomno pratio, posumnja, te to glasno i reče.

– Bolan Mile, što ti ne ispusti kuglicu. Ajd' de, daj je 'vamo. Sve kuglice posle glasanja mora da su na broju.

Članovi komisije, sve sami rođaci i komšije zgledaše se.

„Biće one na broju i bez ove moje“, pomisli Mile, a glasno, kao iznenađeno, reče:

– Šta vam je, ljudi? Glasao sam!

– Nemoj da te sad, ode na licu mesta, pretresamo – bio je dotični uporan.

– Od volje vam – pravio se Mile nevest, a u sebi pomisli: „E, obrô sam bostan ako me pretresu.“

– Ala bruke, ljudi moji. De ćemo ga sad pretresati – bunili su se neki.

– Pretresati nego šta – bio je uporan revnosni drug, član komisije.

I pretresli su ga. Od glave do pete, ali kuglicu nisu našli.

– Nema je – čudio se član. – Ma negde ju je sakrio, mogô bi se zakleti da nije glasô. Ali da znaš, Mile, ako bude koja nedostajala, skupo ćeš je platiti.

Mile, i sam iznenađen rezultatom pretresa, a ljut kao ris, izađe na ulicu, pa čim zađe u prvi šumarak, on poče i sam da traži kuglicu. I tad napipa rupicu u džepu, izvadi kuglicu iz postave kaputa i laganim korakom krenu put kuće. Na pola puta sreće on snaju.

– Ideš na glasanje?

– Idem. A jesi li ti već glasô?

Mile samo potvrdno klimnu glavom, pa joj pruži kuglicu.

– Evo, uzmi ovo i baci u koju hoćeš kutiju. Samo pripazi da ne vide da imaš dve.

Nije ga ništa pitala. Uzela je kuglicu i bacila je zajedno sa svojom u onu „pravu“ kutiju. Sutradan po prebrojavanju, jedan od članova komisije priđe Miletu i reče mu:

– Pogrešno smo te osumnjičili. Sve kuglice su na broju. Sad možeš i da nas tužiš za uvredu ako oćeš.

Mile samo odmahnu rukom i pomisli: „Kome da vas tužim kad ste svi isti.“

Nekoliko dana nakon tog događaja spakovao je svoje stvari i napustio rodni kraj. Krenuo je u novo, u nepoznato, razočaran i tužan. Lutao je od grada do grada, i gde god bi došao, s podozrenjem su ga gledali, vrteli glavom i prvo postavljali gotovo uvek isto pitanje: „Aha, bio si u logoru, u Nemačkoj. I šta si tamo radio?“